

ҚХР-дың Орталық Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты бағыттары

Г.А. Амирова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

e.mail: gaukhar1306@mai.ru

Түйін. Мақалада Қытай Халық Республикасының Орталық Азия аймағындағы мемлекеттерде қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі негізгі бағыттары қарастырылған.

Орталық Азия географиялық жағынан Қытайдың тікелей көршісі болғандықтан қауіпсіздік саласындағы мәселелер тараптар үшін ортақ болып табылады. Қауіпсіздікті қамтамасыз етпейінше, мемлекеттің басқа мәселелерін дәйекті түрде шешу мүмкін емес екендігі анық. Бүгінгі таңда Орталық Азия қауіпсіздігіне нұсқан келтіріп отырған факторлар аз емес. Олардың қатарында есірткінің заңсыз айналымы, қару-жарақ контрабандасы, заңсыз көші-қон мәселелері бар. Сонымен қатар әлемдік деңгейде ушығып отырған халықаралық лаңкестік, діни экстремизм және ұлттық сепаратизм мәселелері халықаралық қауымдастықтың барлық дерлік мүшелерін алаңдатып отырған мәселелер.

Қытайдың Орталық Азиядағы сыртқы саясатында қауіпсіздік мәселесіне үлкен көңіл бөлінген. Мысалы, Қытайдың сыртқы саяси принциптерінде көрші мемлекеттермен тату көршілік, достық байланыстарды дамыта отырып, қоршаған ортада тұрақтылық пен тыныштықты орнату қажеттілігі белгіленген. Орталық Азияның қауіпсіздігі мәселесі шешілмесе, мұнда тұрақсыздық орнайды, ол бірінші кезекте көршілес жатқан Қытайға әсер етеді. Сондықтан да Орталық Азияның қауіпсіздік мәселелеріне тікелей араласу және оларды жіті қадағалау Қытай үшін өте маңызды.

Кеңес Одағы ыдыраған соң Қытай Орта Азиялық республикалардың тәуелсіздігін алғашқылардың бірі болып мойындап, 1992 жылдың басында аталынған елдермен дипломатиялық қатынастар орнатты. Пекин мемлекетаралық қатынастарда бірден ҚХР қауіпсіздігіне қатысты мәселелерге көңіл аударып, бұл сұрақтарды шешуде ОА аймағында тәжірибесі бар Ресей еліне арқа сүйеді.

Қытай үкіметі бірінші кезекте Орталық Азия аймағы елдерімен арадағы шекара-территориялық мәселелерге қатысты Кеңес Одағы заманынан басталған келісімдерді қайта жалғастыруды қолға алды. Өйткені, ҚХР территориясының тұтастығы, оның қауіпсіздігі мен мызғымастығы мәселесі тек қана оның шекарасы мен территориясына қатысты мәселелердің толық, анық және түбегейлі шешілуі жағдайында ғана мүмкін екендігін түсінді. Сондықтан да, Қытай басшылығы 1992 жылдың бірінші жартысында алғашқы мемлекетаралық қатынастардың бастауы ретінде Қазақстан мен Қырғызстан республикаларымен (Тәжікстан өзінің ішіндегі қарулы азаматтық соғысына қатысты бұл келісімдерге қатыспады) даулы территориялар мен шекара сызығының өтуіне қатысты таласты қарастыратын екіжақты кеңестер жұмысын жүзеге асырды. Сонымен бірге, Пекин шекаралық тақырыптағы келісімдерді көпжақты форматта өткізу туралы Мәскеудің ұсынысын қабылдады. Осының негізінде, 1992 жылдың қыркүйегінде Минск қаласында (Белоруссия) Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Қытай өкілдерінің («4+1» формуласы) бірлескен жұмыс тобы құрылды. Келіссөздер барысында бұрынғы Кеңес Одағы мен Қытай арасындағы шекара мәселесіне қатысты келісімдер шешімдері мақұлданып, артынан Пекин әр тараппен екі жақты келісімге келді.

Қытайдың Орталық Азия елдері арасындағы даулы шекара мен талас территорияларға қатысты келісімге келген алғашқы мемлекет ҚХР-мен ең ұзын ортақ шекара сызығы бар (1,7 мың шақырым) Қазақстан Республикасы болды. Қазақстан мен Қытай 1994 жылдың 26 сәуірінде екі ел арасындағы шекара сызығының өтуіне

қатысты «Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасы туралы» келісімге қол қойды. Келісімнен тыс қалған Сары-шелді өзені (Алматы облысы) мен Шаған оба мен Баймырза асуы (Семей обл.) аймақтарындағы талас тудырған қазақстандық 944 шаршы шақырым территория мәселесі тек 1997 жылдың қыркүйегінде қосымша келісім негізінде нақтыланды. Бұл келісімді Қазақстан Парламенті 1999 жылдың 10 наурызында ратификациялағаннан соң, екі ел арасындағы шекара демилитизациясы үрдісі аяқталды. Келісім бойынша талас тудырған территорияның 407 шақырымы Қытайға, ал 537 ш. шақырымы Қазақстан тарапына өтті. Бір айта кететін жайт, Қазақстан тарапы Қытай үкіметінің өтініші бойынша шекара аймағында Кеңес дәуірінде Қытайдың «ықтимал шабуылына» қарсы біртұтас қорғаныс жүйесі негізінде тұрғызылған инженерлік-фортификациялық құрылыстарды жоюға келісім берді [1, 176].

Шекара мәселесіне қатысты Пекиннің келесі серіктесі Бішкекпен арадағы екі жақты кеңес 1992 жылы басталған еді. Екі жақ 1996 жылға дейін 1000 шақырымнан астам шекара сызығына қатысты келісімге қол жеткізді. Келіссөздер барысында Бедел асуы (Узенгю-Кууш өзені бастауы) мен Хан-Тәңірі шыңы аймағындағы талас территорияларға қатысты келісімдер өте ауыр жағдайда өтті. Нәтижесінде Қырғызстан мен Қытай елі «Қырғыз-Қытай мемлекеттік шекарасы туралы» келісімге 1996 жылдың 4 шілдесінде қол қойып, оны Қырғызстан Парламенті 1998 жылдың 17 наурызында заңдастырды. Ал екі ел арасындағы талас территориялар мәселесі айрықша статус келісіміне кіріп, бұл мәселе бойынша Пекин мен Бішкек өзара келісімді жалғастыруды көздеді. «Қырғызстан-Қытай мемлекеттік шекарасы туралы» қосымша келісіміне екі ел басшылары 1999 жылдың 26 тамызында Бішкек қаласында қол қойды. Келісім бойынша талас территорияларға қатысты мәселе былай шешілді: 2840 ш. шақырым көлемдегі Бедел даулы тілімінің 900 ш. шақырымы; Хан-Тәңірі аймағындағы 450 ш. шақырымның – 161 ш. шақырымы және 20 гектарды қамтитын Боз-Әмір-Ходжент аймағы толығымен Қытайға берілді [2].

Тәжікстанның Таулы-Бадахшан автономды аймағының біршама бөлігіне қатысты үміткер болып отырған Пекиннің Тәжікстанмен арадағы шекаралық-территориялық мәселелерді шешуі

уақыт мерзімі бойынша ең ұзаққа созылғаны болды. Тәжікстандағы орын алып отырған азамат соғысына қатысты Пекин өзінің Душанбемен 519 шақырымды қамтитын шекара сызығын түбегейлі реттестіруге қол жеткізе алмады.

Екі ел арасындағы «Тәжік-Қытай мемлекеттік шекарасы туралы» келісімге тек 1999 жылы ғана қол қоюға мүмкіндік туды. Келісім бойынша Тәжікстан Карзак асуы ауданындағы талас территорияға толығымен өзінің құқығын сақтады, бірақ басқа бір телім – Марқансу өзені аймағынан 200 ш. шақырым территорияны Қытайға берді. Ал 2002 жылдың мамыр айында жасалған «Тәжік-Қытай мемлекеттік шекарасы туралы» қосымша келісім бойынша Тәжікстан Қытайға Таулы-Бадахшан автономды ауданының 1 мың шаршы шақырым жерін беруге міндеттелді [2, 179].

ҚХР басшылығын алаңдатқан шекаралық аймақтағы әскер күшінің ара-салмағы мәселесі 60-шы жылдардың басындағы кеңес-қытай қайшылықтары мен қарым-қатынастарының шиеленісуіне байланысты Қытайдың «ықтимал жау» ретінде танылуына байланысты туындаған болатын. Екі ел арасындағы байланыстың нашарлауына байланысты қытай-кеңес шекаралық аймағына КСРО ҚК өте ірі әскери құрылымдары жинақталған болатын. Қытайдың ШҰА аймағымен шекараласатын Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан территорияларына Орта Азиялық әскери округтың әскери қосындары орналастырылды. Сонымен бірге, осы аймақта Қытайды ұстап тұрушы және тепе-теңдікті сақтаушы фактор ретіндегі КСРО ядролық қаруларының бір бөлігі орналасты. Сондықтан да, талас территориялар мен шекара сызығының өтуіндегі даулы мәселелердің шешілмеуі жағдайында шекаралық аймақтағы осыншама әскери күш пен ядролық қарудың орналасуы Пекиннің 90-шы жылдардағы сыртқы саясатының бас қатырар мәселесі болғаны белгілі.

Шекаралық аймақтағы әскер санының қысқаруы мәселесі территориялық дауды шешумен қатар «4+1» форматындағы жұмыс тобының аясында қарастырылды. 1996 жылы Пекин мен Мәскеудің бастамасымен Шанхай қаласында бес мемлекет басшыларының «Әскери сала мен шекаралық аймақтағы сенімді нығайту туралы» келісімге қол қоюының барлық алғышарттары жасалынды. Қытай, Ресей,

Қазақстан, Қырғызстан мен Тәжікстан елдері «Шанхай бестігі» ұйымының аясында шекара аймағындағы әскери шараларға тиым салу, шекараға 100 шақырым аймақтағы әрекеттер туралы тараптарды алдын-ала хабардар ету туралы келісімге келді [3, 60].

«Шанхай бестігінің» жұмысы барысында 1997 жылы Мәскеу қаласында Қытай үшін маңызды тағы бір келісім жасалынды. «Шекаралық аймақтағы әскери күшті өзара қысқарту туралы» келісімінің шарттары бойынша тараптар 100 шақырымдық қарусыз зонада келісілген көлемдегі құрлық әскері мен әуе күштерін ұстауға міндетті болды. Бірақ, келісімшарт бойынша Шыңжаңда орналасқан 130 мыңдық ҚХР әскери күштеріне «қарсы» бірлескен Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан әскері орналасуы тиіс болған [4, 120].

Ал ұйғыр сепаратизмінің мәселесі өзінің бастауын терең тарих қойнауынан алатын мәселе екені белгілі. Шыңжаңның Қытай империясының құрамына қосылған кезден бастап жергілікті халық, оның ішінде саны жағынан ең көп этнос – ұйғырлар тәуелсіздік үшін күресте ішкі және сыртқы ресурстарды пайдалану арқылы ұдайы қарсылық көрсетіп келеді. Бұл мәселеде Пекин әрдайым қатаң бақылау орнатуға қол жеткізіп келе жатқанымен де, ұйғыр сепаратизмінің белең алуы Шыңжаң аймағында тұрақсыздықтың орнауына әсер етумен қатар, жалпы Қытай елінің қауіпсіздігіне қатер төндіріп келеді.

XX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғы мен 90-шы жылдарының басында Шыңжаңдағы ұйғыр сепаратистерінің қозғалыстары қайтадан жанданып, Шыңжаңды ҚХР құрамынан бөліп алып, «Шығыс Түркістан» мемлекетін құруға талпыныс байқалды. Бұл үрдістің жандануына Кеңес Одағындағы «қайта құру» мен бұдан кейінгі кезеңдегі КСРО-ның ыдырап, орнына жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы әсер еткені белгілі. Орталық Азия аймағындағы тілдік және діни жағынан жақындығы бар этностардың өз тәуелсіз мемлекетін құруы Шыңжаңдағы жергілікті халықтың, оның ішінде ұйғырлардың саяси санасына қатты әсер етті. Шыңжаң мен оның айналасындағы аймақтардағы бұндай жағдайдың ушығуы ҚХР басшылығының алаңдатушылығын туғызды. Пекиннің бұл алаңдауына тарихтан белгілі «ұйғыр картасының» ойнатылуының қайталануы мен оған жақын көршілерінің қолдау көрсету ықтималдылығы

қосылып, мәселенің шиеленісуіне алып келді. Аталынған факторларға Қытаймен шекаралас Орталық Азия елдеріндегі (Қазақстан мен Қырғызстан) 300–400 мың адамға жететін ұйғыр диаспорасының орналасуы да қосылып, Қытай басшылығының қобалжуына себеп болды.

Сонымен қатар, 90-шы жылдардың басындағы Орталық Азия елдеріндегі мемлекеттіліктің қалыптасуы жағдайындағы құқық қорғау органдарының объективті шарасыздығын пайдаланып, Қазақстан мен Қырғызстан Республикаларының территорияларында «Түркістанды азат етудің халықаралық комитеті», «Түркістанды азат ету», «Ұйғырлардың бірлескен ассоциациясы» секілді ұйғыр сепаратистерінің ұйымдары белсенділік танытып, ШҰАА өздерінің қандастарына сырттан көмек бере бастады [5]. Осы аталынған ұйымдар арқылы 1992 жылдың өзінде-ақ Шыңжаң территориясына Сауд Арабиясы және Түркия секілді елдердің радикалдық топтарының «Шығыс Түркістан» тәуелсіз мемлекетін құрушыларды жақтап, көрсеткен көмектері ретіндегі әр түрлі саяси әдебиеттер мен қаржылық құйылымдар келе бастады. Ал 1992 жылдың желтоқсанында Стамбулда (Түркия) өткен Әлем ұйғырларының құрылтайында «Шыңжаң тәуелсіздігі» үшін күрестің қарулы әдісіне көшу туралы шешім қабылданған соң ШҰАА территориясына қару-жарақ жіберіле бастады. Бұл қару топтамаларының біршама бөлігі Орталық Азия елдері арқылы транзиттік жолмен жеткізіліп отырды [4]. Қазақстан арнайы қызметтерінің ақпаратынша республика көлемінде қаруға қол жеткізу мақсатында әскери бөлімшелерге тонаушылық және ұрлық әрекеттерінің болғандығы тіркелген. Сонымен бірге, Қытай үкіметінің қудалауынан қашқан ұйғыр сепаратистік ұйымдарының өкілдері Қазақстан мен Қырғызстан жеріндегі ұйғыр диаспорасының тығыз орналасқан аймақтарына жасырын келіп, бас сауғалады. Қытай үкіметі ұйғыр сепаратистерінің белсенділігіне алаңдаушылығының бір себебі Шыңжаң тәуелсіздік алатын болса, Қытайдың басқа да ұлттық автономиялары өз тәуелсіздіктерін талап етіп, ақырында мемлекеттің толық тарауына себеп болады.

Қытай ШҰАА ұйғыр сепаратистерін сырттан, оның ішінде ОА аймағынан қолдаудың алдын алу үшін 90-шы жылдары өз территориясына өтуді қатаң бақылауға алу мақсатында

шекаралық күзет пен бекеттерді күшейтті. КСРО-ның құлауымен ҚХР территориясына ағылған «дербес» (дорба) саудагерлер толқынын ҚХР арнайы қызметі тұрақты бақылауға алды.

XX ғасырдың 90-шы жылдарының басы мен ортасындағы саяси және дипломатиялық іс-шаралардың арқасында Пекин Орталық Азия елдерінің сепаратизмге қарсы күрестің қажеттілігі туралы мемлекеттік деңгейдегі қолдауға қол жеткізді. Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің территорияларында ұйғыр сепаратистік ұйымдарының қызметіне тиым салу қажеттілігін Қытай елінің ресми өкілдері мүмкіндігінше кездесулерде көп айтып, екі жақты қатынастарды реттейтін құжаттарға тарау ретінде кіргізуге тырысты.

Өз территориясында көп санды ұйғыр диаспорасының болуы мен кейбір ұйғыр сепаратистік ұйымдарының белең алуына байланысты 90-шы жылдардың басында Қазақстан Қытайдың ұйғыр сепаратистеріне қарсы күрестегі бірден-бір серіктесіне айналды. Пекиннің бұл мәселеге қатысты алаңдаушылығының деңгейін ҚХР СІМ-нің 1993 жылы өз территориясындағы «Шығыс Түркістан» тәуелсіз мемлекетін құруды көздеген ұйғыр сепаратистерін жою әрекетінен бас тартып отыр деп Қазақстанды ресми түрде айыптаған қарсылық нотасынан байқауға болады. Қазақстан территориясындағы ұйғыр ұлттық ұйымдарының жұмысына 1995 жылдан бастап ресми түрде тиым салынды [6, 4]. Осы кезден бастап Қазақстан құқық қорғау органдары ел территориясында рұқсатсыз жүрген қытай ұйғырларын еліне қайтарумен қатар, ҚХР арнайы қызметтерінің тапсырысымен ШҰАА сыртқа шыққан ұйғыр сепаратистік ұйымдарының мүшелерін тұтқындап, Қытайға депортация жасауды қолға алды. Сонымен бірге, Қазақстан құқық қорғау органдары ел территориясына орналасып, астыртын әрекет ететін ұйғыр ұлттық ұйымдарының жұмыстарын әшкерелеумен де айналысып келеді.

Осыған ұқсас шаралар Қырғызстанда да жүргізілген болатын. Бұл елдегі ұйғыр белсенділері 1996 жылы «Шығыс Түркістанды азат ету партиясын» тіркеуге талпынған еді. Бірақ, Қырғызстан Әділет министрлігі ұлттық заңнама көршілес ел территориясын жіктеуді мақсат ететін партиялық ұйымды тіркеуге шектеу қоятындығын айтып, рұқсат бермеген болатын. Осы мәселеден кейін Қырғызстан мемлекетінде

де Шыңжаңдағы сепаратистік қозғалысты қолдайтын ұйғыр қауымдастықтарының жұмысына тиым салынды. Бұл шаралардың жүргізілуіне байланысты Шыңжаңда тәуелсіз мемлекет құруды көздеген ұйғыр белсенділері астыртын жұмыс шараларына көшкен.

Өзбекстанда 40 мыңға тарта ұйғыр диаспорасының болғанына қарамастан мемлекеттегі қоғамдық жағдай құқық қорғау органдарының толық бақылауында болғандықтан жергілікті ұйғыр халқының өкілдерінің Қытайға қарсы бағытталған шараларға қатысуға мүмкіндік берген жоқ.

Қытай үкіметі ұйғыр сепаратизмімен күрес барысында көп жақты байланыстардың шараларын пайдалануға тырысты. Мысалы, 1996 жылы Қытай мен Ресейдің ұсынысымен «Шанхай бестігі» жұмысында «ұйғыр мәселесі» көтеріліп, онымен күрес шаралары мен ұстанымдар анықталып, құжат дәрежесінде бекітілді. Ал 1998 жылы шілдеде өткен «Шанхай бестігінің» мүше-мемлекеттерінің басшыларының Алматы саммитінде ұлттық сепаратизмнің кез келген түрін мойындамау мен өз территорияларында мұндай ұйымдардың әрекет етуіне тыйым салынатындығы келісілді.

Жалпы алғанда Қытай кейде белсенді саясат, ал кейде аймақ елдеріне дипломатиялық қысым көрсету арқылы ҚХР мен ОА елдері арасындағы ұйғыр сепаратизмімен күресуге қатысты келісімдерге 90-шы жылдардың басында қол жеткізіп, қазіргі таңда бұл саясатын жалғастырып отыр. Ал 90-шы жылдардың аяғында Қытай үкіметі «ұйғыр сепаратизміне» қатысты көзқарасын өзгерту арқылы оны «таза өзіндік мәселе» ғана емес, сонымен қатар халықаралық ланкестіктің құрамдас бөлігі ретінде аймақ елдерінің мойнына артып қойды [7, 165].

Қорыта айтсақ, ҚХР-дың қазіргі кезеңдегі сыртқы саяси стратегиясының негізгі бағыты әлі де Қытайдың ары қарайғы дамуына және оның әлемдік державаға айналуына тиімді сыртқы жағдай қалыптастыру болып табылады. Орталық Азияны Қытай үкіметі дәл осы жағынан қарастырды және қарастырып келеді. Сондықтан, ҚХР Орталық Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесіне үлкен көңіл бөлуде және болашақта да осы бағытта көптеген жұмыстар атқармақ.

Әдебиеттер

1. *Комиссина К., Куртов А.* Россия – Китай – страны Центральной Азии: к новому качеству международных связей // *Центральная Азия и Кавказ.* – 2004. – № 2. – С. 175-183.
2. *Ханин И.* О делимитации и демаркации государственной границы между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой / *Журнал «Риск».* Россия. www.old.risk.ru
3. *Оразалин Е.* ШОС: основы формирования, проблемы и перспективы. Пути совершенствования механизмов сотрудничества. – Алматы, 2007. – С. 60.
4. *Хлюпин В.* Треугольник геополитического взрыва: Казахстан – Китай – Россия – Вашингтон. 1999 год. www.icas.org.
5. Китайская Чечня / *Еженедельник «Московские новости».* – №18. – 1997.
6. *Лукин В.* Шанхайская организация сотрудничества: что дальше? / *Журнал «Россия в глобальной политике»* (Россия). №3. – М., 2007.
7. *Лифань Л. мен Шюу Д.* Геополитические интересы России, США и Китая в Центральной Азии // *Центральная Азия и Кавказ.* – 2004, № 3. – С. 161-169.

Г.А. Амирова

Основные направления КНР по обеспечению безопасности в Центральной Азии

В данной статье рассматриваются основные направления по обеспечению безопасности Китайской Народной Республики в странах центральноазиатского региона.

G.A. Amirova

Basic directions of CPR on providing of safety in central asia

This article considers basic directions on providing of safety of Chinese in Central-Asian region's countries.